

O'zbekiston Milliy axborot agentligi
O'zA Ilm-fan bo'limi

Elektron jurnal
2023 yil fevral soni №02 (40)

Toshkent-2023

ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ – ЎЗА ИЛМ-ФАН БЎЛИМИ (ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ)

Илмий нашр
2023 йил февраль оyi сони №02 (40)

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАК Раёсатининг 2019 йил 28 мартдаги 263/7.1 ва 263/7.4-сон қарорига биноан ташкил этилган.

Электрон журналга келган мақолаларга жавоб қайтарилмайди, журналда эълон қилинган мақолалардан олинган парчалар ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал)дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Электрон журналга бир ярим ораликдаги материаллар “Microsoft Word” редактори, “Times New Roman” шрифтида электрон версия шаклида қабул қилинади.

Тахрир кенгаши

А.Кўчимов
А.Асқаров
Д.Ю.Юсупова
А.Х.Саидов
Т.Ў.Арипова
Қ.Р.Аллаев
С.М.Туробжонов
Ш.Т.Қудратхўжа
Н.А.Хусанов

Қ.Ш.Омонов
А.С.Сагдуллаев
С.С.Фуломов
Ф.Г.Назиров
Р.Д.Курбанов
М.Ҳ.Рустамбоев
Н.М.Маҳмудов
И.С.Саифназаров
Н.Х.Обломуродов
Г.А.Мардонова

Манзилимиз: Тошкент ш., 100000, Буюк Турон кўчаси 42-уй
Тел: (+99871) 233-09-21; (+99899) 833-62-71

Иновацион ғоялар ва ишланмалар **НАВОЙНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҚАРАШЛАРИ ВА СОҲА ЛЕКСИКАСИ**

Нишонбой ХУСАНОВ

Профессор
филология фанлари доктори
Тошкент молия институти
Тошкент, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада Алишер Навоийнинг иқтисодиёт соҳасига оид назарий қарашлари, амалий тажрибаси, сармояни иқтисодиётга тўғри сарфлаш усуллари хусусида сўз юритилади. Шунингдек, аллома асарларидаги иқтисодий сўз ва терминларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари таҳлил этилиб, тилшунослик фани олдида турган муаммоларга эътибор қаратилади.

Таянч сўзлар: иқтисодиёт, сармоя, бойлик, сарф-харажат, меъморчилик.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НАВОИ И ЛЕКСИКА ОТРАСЛИ

Нишонбой ХУСАНОВ

Профессор
доктор филологических наук
Ташкентский финансовый институт
Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В статье речь идет о теоретических взглядах Алишера Навои на экономику, его практическом опыте, методах правильного инвестирования средств в экономику, анализируются лексико-семантические и методологические особенности экономических слов и терминов в трудах мыслителя, акцентируется внимание на проблемах, стоящих перед языкознанием.

Ключевые слова: экономика, инвестиции, богатство, расходы, зодчество.

XV аср ўзбек халқининг сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий ҳаётида муҳим ўзгаришлар ва юксалишлар юз берган “олтин давр” ҳисобланади. Бу даврда илм-фан юксалган, меъморчилик, адабиёт, тасвирий санъатда бебаҳо асарлар яратилган, хаттотлик, мусиқа ва бошқа шу каби соҳалар ривожланган, улкан маданий обидалар бунёд этилган. Зеро, Амир Темур асос солган кучли давлатчилик ва ижтимоий-иқтисодий, маданий соҳадаги ютуқлар умумбашарий тамаддунда ўзига хос ўрин эгаллаган. Соҳибқирон Амир Темур нафақат сиёсий ишларга, балки савдо-сотик, қурилиш, ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга ҳам катта эътибор қаратгани “Темур тузуклари” ва ўша давр ёзма манбаларида ўз ифодасини топган. Темурийларнинг Мовароуннахр ва Хурсонда илм-фан, маданият, санъат, иқтисодиёт соҳасида амалга оширган

ишлари беқиёс. Самарқанддаги меъморчилик, хунармандчилик, маданият, савдо-сотик соҳаларининг тараққиётига Амир Темур асос солган бўлса, Улуғбек уни давом эттирибгина қолмай илм-фан, санъатни юксак даражага етказди. Ер сайёрасини ўлчаш ва астрономия жадвалларини тузиш бўйича Самарқандда академиянинг юзага келиши, Самарқанд (1420), Бухоро (1417), Ғиждувон (1433) мадрасаларининг қурилиши, Бухоро мадрасасининг пештоқидаги “Билим олмоққа интилиш – ҳар бир муслим ва муслима учун фарздор”, деб ёзилган ҳадис Улуғбекнинг илм-фанга, меъморчиликка муносабатининг исботи ҳисобланади. Темурийларнинг иккинчи пойтахти, маданий маркази Ҳиротдаги ишлар темурийзодалар – Шохрух, Абулқосим Бобур, Ҳусайн Бойқаролар раҳнамолигида амалга оширилган. Темурийлар даврида иқтисодиёт юксак даражада бўлган: ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги ва сув иншоотлари, хунармандчилик, савдо-сотик, мамлакатлараро иқтисодий муносабатлар ниҳоятда ривожланган.

Бу даврда яшаган ва илм-фан, адабиёт, санъат, маданият соҳасида фаолият кўрсатган олимлар, шоирлар ижодкорларнинг бебаҳо мероси ўрганилган ва тадқиқ этилган. Ўз даврининг етук алломаси, давлат арбоби Алишер Навоий Ҳиротда санъат, адабиёт, илм-фан, меъморчиликнинг тараққиётига раҳнамолик қилди. Унинг маънавий-моддий кўмаги натижасида тарихчилар – Мирхонд ва Хондамир, муסיқачилар – Ҳасан Удий ва Кулмуҳаммад Най, рассомлар – Беҳзод ва Шох Музаффар, хаттотлар – Сутон Али Машҳадий ва Мир Алилар, сўз санъаткорлари – Абдурахмон Жомий, Аҳлий, Мир Ҳусайн Муаммой, Муҳаммад Бадахший, Осафий, Биноий, Сайфий Бухорий, Юсуф Бадиий, Ҳилолий ва бошқалар ўз ижодлари, истеъдодлари билан тарихда номларини қолдиришган. Бу ижодкорлар асарларининг яратилиши ва танилиши Навоийнинг бевосита моддий кўмаги, қўллаб-қувватлашига боғлиқ бўлган. Шу сабабли, саховатли ҳомийнинг давлатга ва халққа, хусусий мулкка ва бойликка муносабати, шахсий мулкининг манбаи, сармоя ва фойдани қандай мақсадларда ишлатгани, асарларидаги иқтисодий сўз ва терминларнинг лексик-семантик хусусиятлари масаларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаронинг энг яқин ва ишончли дўсти бўлгани учун муҳим лавозимларда – амир, муҳрдор, ҳоким, муқарриб (ҳукмдорнинг энг яқини, маслаҳатчи) фаолият кўрсатган ва кучли, марказлашган, адолатли давлат қуриш ғояси йўлида ҳаракат қилган. Улуғ мутафаккир жамиятдаги адолатсизлик, диёнатсизликка қарши туради, мазлумларга ёрдам беради: “Илигимдан келгунча зулм тигин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом марҳамин қўйдум. Ва илигимдан келмагани ул ҳазрат арзиға еткурдим” [7;648] дейди. Матндаги “илик” – қўл, “марҳам” – ярага қўйиладиган дори – малҳам, “ҳазрат” – улуғ, ҳурматли зот маъноларини англатади. Навоийнинг оддий халқ учун қилган хизмати, саховати унга Ҳусайн Бойқаро томонидан берилган иқтисодий сифатларда намоён бўлган: “қуввати асҳоб мулку миллат” (мулки миллат эгаларининг етакчиси), “муассис ал хайрот” (хайр-эҳсонларни таъсис этувчи), “эйтиқод ул мулк” (хайр-эҳсон муассасаларига раванқ берувчи). Бу сифатлардаги “мулк” (давлат, кўчмайдиган бойлик, мол-мулк), “хайрот” (саховатлар, савоб учун қилинган ишлар) иқтисодий тушунчаларни англатади.

Навоий ниҳоятда кўп ва катта мулкка эга бўлган. Унинг сармоясининг манбаи энг аввало бобоси (саройда бахши – котиб), сўнгра отаси Ғиёсиддин Кичкина (Кичкина Баҳодир)дан мерос бўлиб қолган мол-мулкдир. Ғиёсиддин темурийлар саройида турли лавозимларда ишлаган ва ўзига хос мавқега, бойликка эга бўлган. Маълумки, ўша даврда ер-сувга эгалик қилиш, фойдаланишнинг энг кўп тарқалган тури – “суюрғол” бўлган.

Суюрғол ҳукмдорга яқин кишиларга туман ва вилоятдаги катта мулкни мерос тариқасида берилиши бўлиб, суюрғол олган шахс аҳолидан ўз фойдасига турли-туман солиқлар, йиғимлар олиш, ўз мулкларига тўла хўжайин бўлиш, истаганича ўзи фойдаланиш, давлатга солиқ тўламаслик ҳукукига эга бўлган. Абулқосим Бобур вафотидан сўнг бобоси ва отасидан қолган суюрғоллар тортиб олинади, аммо Ҳусайн Бойқаро ҳукмронликни эгаллаганидан сўнг Навоийга алоҳида илтифот кўрсатган: суюрғолларни қайтариб берган, мол-мулклар ҳадя қилган. Навоий эса мол-мулкдан келадиган фойда ва бойлигини халқ манфаати йўлида сарфлаган. Бу ҳақда ўша давр тарихчиси Хондамир “Мақоримул ахлок”да шундай ёзади. “Ҳукумат эгаси амир Муборизуддин Валибек номига Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолидан зарур харажот учун 100 минг динор кепакий ундириб етказиш ҳақида фармон келди. Ул жаноб пул маблағдан 50 минг динорни бўлуқот деҳқонлари ва молдорлардан ундириб, қолган қисмини хона бошига сочиш йўли билан Ҳирот ичида истиқомат қилувчилардан ундиришни хаёл қилди. Лекин бирон ишга давлатли Амирнинг фикрисиз ва маслаҳатсиз қўл урмас эдилар. Шунинг учун ҳам ул ҳазратнинг ноибларидан бирини чақириб, бу фикр ул кишига – Навоийга етказилди. Ул киши “бу фурсатда халқ устига ўринсиз солиқ солишни олий даражадаги соҳибқирон давлатига муносиб кўрмаймиз” дедилар ва шу вақтнинг ўзидаёқ мазкур маблағни хусусий пулларида бердилар. Халқ эса ул ҳазратни дуо қилиб, унга кўпдан-кўп раҳматлар айтди” [9;101].

Навоий мамлакат ободончилиги, меъморчилиги йўлида беқиёс катта ишларни амалга оширган. Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират уш-шуаро” асарида Навоийнинг савобни афзал билиб, ортиқча мол-мулкни меросхўрларга эмас, балки хайр-эҳсон ва хайрли ишларга сарфлаганини таърифлайди.

“Холис мулкни ва ҳалол бойлигини худо йўлига тикиб, мамлакатда мадрасалар, масжидлар, работлар, хайрли иморатлар ҳамда дорушшифо қуришга сарф қилди. Ўша жойларга қилган вақфлари муомалада юрган пул ҳисобида тахминан 500 туман кепакийни ташкил қилади” [8;18]. Матндаги “туман” сўзи 10 мингга тенг пул бирлиги ҳисобланади.

Тарихий манбалардаги маълумотларга асосланиб, Алишер Навоийнинг саъй-ҳаракати ва маблағлари ҳисобига қурилган иморат ва иншоотларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: 1) 20 та ҳовуз; 2) 56 та работ; 3) 15 та кўприк; 4) 9 та ҳаммом; 5) 10 дан ортиқ масжид қурган. Навоий Ҳирот жоме масжидини қайтадан таъмирлаган. “Жоме” масжидининг олтига дарвозаси бўлиб, бу масжид 905-йил 14 шаъбон шанба (1500 йил 16 март) куни таъмирдан чиқарилган ва амир Алишер ўша куни катта ош берган ва зиёфатда масжиднинг хатиби, имоми, воъизи, ҳофизи, мутавалли, ходими ҳамда иморатни битирган 100 га яқин усталар қатнашган; 6) Навоий “Дорушшифо” (Шифоййа) номли шифохона қурдирган бўлиб, унда Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Мавлоно Жалолиддин бошлиқ табиблар фаолият кўрсатишган; 7) 2 та мадраса ва 10 та хонақоҳ қурган. Навоий бу иншоотларнинг номланишини шундай таърифлайди: “Бу мадрасаларким хулуси ихлосдин ясалди – “Ихлосия” от кўюлди... ва “Ихлосия” мадрасаси ўтрусиди бу хонақоҳғаким, иморати ҳар нав риё ва ғашдан холи эрди ва хотирға кўп тараддудин халос берди: “Халосия” от кўйдум” [7;652]. Матндаги “хулуси ихлос”, “ўтру”, “хонақоҳ”, “ғаш”, “халос бермоқ” каби сўз ва бирикмалар “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да “самимий ихлос”, “қарши, рўпара”, “масжид, сўфиларнинг йиғиладиган жойи, шайх ва дарвешларнинг зикр ўтказадиган жойи”, “алдаш, нохушлик”, “кутултирмоқ” маъноларида изоҳланган [1].

Бу иморатларнинг ҳаммаси Навоийнинг шахсий маблағлари ҳисобига қурилган. Навоийнинг саховати ва очикқўллиги, ўз маблағидан ҳисобсиз ободончилик ишларини амалга оширгани, бинолар қургани, қалам аҳли – шоирлар, олимлар, тарихчилар, хаттотлар, мусаввирлар ва бева-бечораларга моддий кўмак бергани Хондамирнинг “Макоримул-ахлоқ”, “Ҳабибус-сияр”, Восифийнинг “Бадоеъул-вақоий” ва бошқа асарларида ўз ифодасини топган.

Таъкидлаганимиздек, Навоийнинг шахсий мулки ва бойлиги ниҳоятда кўп бўлган. Мол-мулкни бошқаришни тўғри ташкил этиш, катта миқдордаги даромадга эга бўлиш, фойдани оқилона сарфлаш инсондан молиявий билимдан чуқур хабардор бўлишни тақозо этади. Иқтисодчи олим Тоҳир Маликов “Агар огоҳсен...” китобида Навоийнинг билимли ва ўтқир молиячи бўлганлигини таърифлаб ёзади: “бобомиз 1 кунда 75 минг динорга тенг бўлган даромадга эга бўлиб, ўша куннинг ўзида унинг 15 минг динорини харажат қилганлар-да, қолган 60 минг динорини эса хайрия-эҳсон мақсадларига сарфлаганлар, ўша пайтдаги 75 минг динорнинг ҳозирги кундаги келтирилган қиймати 11 миллион 250 минг АҚШ долларига тенгдир; биргина Ҳиротнинг ўзида 380 та хайрия бинолари Навоий маблағлари ҳисобига қурилган; ҳар куни бобомизнинг маблағлари ҳисобидан мамлакат бўйича 1000 га яқин қўй сўйилиб, ош тарқатилган; қаровсиз ерларни сотиб олиб, обод қилганлар; маош олмаганлар; хонақоҳда яшаганлар... Энди менинг куйидаги саволларимга жавоб беринг: ўша пайтда бир кунлик даромади 75 минг динорга, яъни, ҳозирги кунда қиймати 11 миллион 250 минг АҚШ долларига тенг келадиган маблағни қўлга киритиш имконига эга бўлган ва шуни уддалаган шахсни ким деб аташ керак? Буюк шоирми ёки буюк молиячи?! [5;369]. “Динор” қадимда мусулмон мамлакатларида қўлланилган пул бирлиги бўлиб, “олтин танга” маъносини аниқлаган.

Алишер Навоийнинг иқтисодиётга оид қарашлари, мулоҳазалари унинг “Ҳазойинулмаоний” девони, “Хамса”, “Лисонут-тайр” дostonлари, “Маҳбубул-қулуб”, “Мажолисуннафоис”, “Вақфия” ва бошқа асарларида баён этилган. Хусусан, 1500 йилда ёзилган “Маҳбуб ул-қулуб” аллома бадий тафаккурининг гўзал ва ёрқин намунаси. Ахлоқий-дидактик йўналишда яратилган бу асарда инсонни улуғлаш ва эзуликка интилиш, турли касб эгаларининг яхши ва ёмон жиҳатлари, авлодларга ўрнак бўладиган фазилатлари қисқа, мазмунли ва таъсирли услубда ифодаланган. Аллома меҳнатни жамият бойлигининг асосий манбаи деб ҳисоблайди. Муаллиф шоирлар, тарихчилар, хаттотлар, наққошларнинг меҳнатини уларнинг ижодига ва бадий маҳоратига қараб белгилайди, берилиб ва астойдил қилинган ижодий изланишни самарали меҳнат, деб ҳисоблайди. Ишлаб чиқариш, савдо-сотик, ҳунармандчилик, деҳқончилик каби меҳнатнинг бошқа хилларида фойда ва баҳонинг меъёри, уларнинг хусусиятларини атрофлича ёритади. Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”ида ҳар бир касб эгаси учун тил ва амал мутаносиб бўлиши, жамият иқтисодий тараққиёти мамлакат подшоҳи ва мансабдорларига боғлиқ эканлиги маҳорат билан очиб берилади: “одил салотин (подшоҳ) ҳақ таолонинг халойиққа марҳамати, ...қўллар тўла улус моли, ...туннинг кўпи дўконларда савдо учун шамъ, ...очлар ғизоси (овқати) базл (инъом) ва атоси (муруввати) хонидин, ялонғочлар либоси хизонаи (ҳазина) лутф ва эҳсондин” бўлса, “беклар (вилоят, шаҳар, туман ҳокимлари) шоҳға чин сўз дегучи, ...эл моли тамаъи кўнглида нобуд (йўқ)”, “вузаро (вазирлар) мулкни барбод бергувчилар ва мулк аҳли йиғиштурғонларни битиргувчилар (йўқотгувчилар)” бўлмаслиги, “қузот (қозилар) ришвахўр (порахўр) – ислом ҳисори (қўрғони)ға раҳнагар”, “муфтилар бир дирам учун юз ҳақни ноҳақ этгучи, ...бир сабат узум учун бир боғни куйдурмакдин ва бир ботмон буғдой учун хирмонни

совурмоқдин” тийилиши, шариат қонунларини бузмаслиги керак. Алломанинг фикрича, “хозин (хазиначи) ҳунари амонат бўлур ва тасарруфи (рухсатсиз сарфлаш) хиёнат бўлур”. Навоий котиб, дабиристон (мактабдор домла), имомлар, мутриблар (ашулачи), муғаннийлар (чолғувчилар), қиссахонлар ва бошқаларнинг фаолиятидан ўзгалар барака топишса, касб эгаси фойда кўришини ва аксинча бўлса, зарар кўришини ўзига хос сўз ва ибораларда маҳорат билан тасвирлайди.

Маълумки, иқтисодиётда савдо-сотик муҳим ўрин тутди. “Маҳбуб ул-қулуб”да тижорат, савдо-сотик масалалари, савдогарлар, бозор косиблари ва ҳунармандларнинг иқтисодий фаолияти чуқур ёритилган. Навоий ҳалол йўл билан топиладиган бойликни тарғиб қилади, товламачилик ва таъмагирчилик ҳисобига бойлик орттиришни эса қоралайди. У савдо-сотик билан шуғулланувчиларни икки гуруҳга ажратади; тижорат аҳли ва шаҳарда олиб сотқувчилар. Тижорат аҳли, яъни савдогарлар дунёнинг турли жойлари ва шаҳарларида бўлиш учун машаққатли йўлларни босади: “жибол(тоғ) тоши ва дашт қумиға ноқа (туя) сурган, бихор (дарёлар, денгизлар) амвожи (тўлқинлар) талотуми (урилиши) дин нафъ ва зарар кўрган, ҳалол рўзи (насибаси) касбига масофатлар қатъ этган (йўл босган). Бири юз бўлурдин бошида минг савдо, бузи катон бўлурдин кўнглида неча таманно”. Матндаги “катон” сўзи “Навоий асарлари луғати” ва “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати”да “канопдан тўқилган кийимлик, мато” тарзида изоҳланган. Фикримизча, катон матнда “қимматбаҳо, нафис мато”, “ипак”, “шойи” маъносида келган: бошида бирни юз қиламан деган савдо; кўнглида бўзни шойига айлантираман, деган истак. Навоий таъкидлашича, савдогар фойда қиламан деб ўзини каттик машаққатга қўймаслиги, фойда кўриш мақсадида денгизга кема сурмаслиги ва дур оламан, деб наҳанг оғзига қўл солмаслиги, мол ва пул кўпайтириш учун хасислик қилмаслиги, нафис матоларни аяб эски чопон киймаслиги, лаззатли таомларни кўзи қиймай, каттик нон емаслиги керак. Топган фойдасини эса тирикчилигининг яхши ўтиши ва кўнгили фароғати учун ҳам сарфлаши зарур. Алломанинг фикрича, савдогар муҳтож кишиларга берилиши лозим бўлган шаръий закот – диний солиқни вақтида бериб туриши, фақирларнинг ҳақлари бўйнида қолмаслиги, бож-хирожни бериш ўрнига молини яшириб, обрўсини тўқмаслиги, топган-тутганини меросхўрлари сочиб-совуриши учун тўплаб қўймаслиги лозим. Акс холда “мундоқ киши хожа эмас, муздурдур (мардикор, ёлланиб ишлайдиган киши) ва ўзлашм (хасислик) ва разллиғидин ҳамиша ранжур (азоб-укубат)дур”.

Навоий “шаҳарда олиб сотқувчилар”га нисбатан жуда жиддий ёндашади ва уларни каттик танқид қилади: “Шаҳр савдогари ғадркиш, ўзига суд ва мусулмонларга қаҳтандиш. Элға зиён анинг суди, ўнғой олиб, оғир сотмоқ анинг мақсуди. Олурда катонни бўз деб, сотарда бўз васфида катондин ортуғ юз сўз деб. Шолни тўрқа ўрниға ўткара олур бўлса, таъхир йўк, бўрёни зарбафт ерида сота олур бўлса, тақсир йўк. Дўконида барча матоъ мавжуд, ғайри инсоф. Ноинсофлиғидин барча жинс ҳосил, ғайри тақсирға эътироф. Тожири мусофир ул кадбонуға ҳамзону, балки ани черикчи деса бўлур, муни кадбону. Анга суд – олғувчиға нуқсони мол, икки жонибдин ёлғон онт ичғувчи даллол [7;472]. Навоийнинг олиб-сотувчиларнинг чиркинлигини ҳаққоний ва таъсирли ифодалагани матндаги баъзи сўзлар изоҳидан сўнг аён бўлади: “ғадркиш” – алдамчи, хиёнатчи; “қаҳтандиш” – қаҳатчилик тиловчи; “суд” – фойда; “ўнғой олмоқ” – арзон олмоқ; “оғир сотмоқ” – қиммат сотмоқ; “тўрқа” – канопдан тўқилган қимматбаҳо мато; “таъхир” – пайсалга солиш; “бўрё” – бўйра; “зарбафт” – зардан тўқилган; “тақсир” – камчилик кўрсатиш; “жинс” – мато, хил; “ҳосил” – мавжуд; “эътироф” – иқроор бўлиш; “кадбону”

– хотин, уй бекаси; “ҳамзону” – тиззама-тизза, ҳамдам; “черикчи” – аскар; “жониб” – томон, жиҳат; “даллол” – воситачи, хийлагар.

Навоий яшаган даврда иқтисодиётнинг ривожланиши қишлоқ хўжалигига ҳам боғлиқ бўлган. “Маҳбуб ул-қулуб”нинг 31-фасли “Дехқонлик зикрида” деб номланган бўлиб, Навоий деҳқоннинг ҳалол меҳнати орқали етиштирилган дондан барча баҳраманд бўлишини, унинг дони гадойнинг тўрва халтасини нонга, шоҳ хазинасини инжу ва олтинга тўлдиришини моҳирона тасвирлайди: “Олам маъмурлиғи алардин, олам аҳли масрурлиғи алардин. Ҳар қаён қилсалар ҳаракат, элга ҳам қут еткарур, ҳам баракат” [7;474]. Деҳқон сўзи форсча ўзлашма бўлиб, Навоий асарларида “ер эгаси”, “қишлоқ хўжалиги ишларини бажарувчи”, “дон етиштирувчи киши” маъноларида қўлланилган. Бу сўзга “-лик” аффиси қўшилиб “деҳқонлик” сўзи ясалган ва экин экиш билан шуғулланувчи шахс номини ифодалай бошлаган. Ҳозирги ўзбек тилида “деҳқон – асосий иши ерга ишлов бериш, экин экишдан иборат бўлган киши” [7;603] маъносида ишлатилади.

Иқтисодиётда асосий ишлаб чиқариш воситаси ер ҳисобланишини Навоий яхши билгани учун “Вақфия” асарида вақф ерлари ва уларнинг хусусиятлари ҳақида кенг маълумот берган. Вақф ерлари масжид, мадраса, диний ташкилотларнинг ҳуқуқий мулки ҳисобланган. Бу мулклардан келган даромадларни қай тарзда тақсимлаш ва фойдаланиш “Вақфия”да аниқ акс этган. Вақф ерларидан келган даромадлар маҳсулотлар – буғдой, жўхори, арпа, дон шаклида тақсимланиши, вақфнома ҳужжатларида ижарага берилган ернинг ҳар бири учун тўловлар миқдори, ижара ҳақи олинган ҳосил ва ернинг ҳажмига қараб белгиланиши, ерлар таноб, газ, бўлак каби ўлчовларда ўлчаниши, ер майдонларининг аниқ чегараси ва ҳажми, ҳосилни тақсимлаш усуллари “Вақфия” асарида атрофлича ёритилган. Навоийнинг фикрича, ерда етиштирилган неъматлардан барча аҳоли баҳраманд бўлади ва мамлакатнинг иқтисодий кудрати қишлоқ хўжалигининг ривожланишига боғлиқ бўлади.

“Вақфия”да мадраса жамоасига вақфдан келадиган даромаднинг тақсимланиши ниҳоятда аниқ ва қизиқарли тарзда баён этилган: “Арбоби вазоиф – икки олими муттақий мударрис бўлғай: ҳар бирининг йиллик вазифаси минг икки юз олтун нақда, йигирми тўрт юк ошлиғким, сулси арпа, сулсони буғдой бўлғай. Ҳар ҳалқаи дарсда ўн бир толиби илмким бориси йигирми икки бўлғай, олти аъло; ҳар бирига ойлик нақда йигирми тўрт олтин, йилда буғдой беш юк, васат – секиз; ойлиғ ҳар бирига нақда ўн олти олтун, буғдой йиллик тўрт юк; адно – секиз: ойлиғ ҳар бирига нақда ўн икки олтун, ошлиғ йиллик уч юк”. Матндаги “арбоби вазоиф”, “муттақий мударрис” бирикмалари “вазифа эгаси” ва “ҳалол дарс берувчи, мударрис” маънолари, йигирма икки толибдан олтитаси аъло, саккизтаси васат (ўрта) ва саккизтаси адно (паст, қуйи) эканлиги ҳисобга олинса, мударрислар ва толибларга ажратилган маблағларнинг миқдори аниқ бўлади. Навоий яшаган даврда “нақда” – мавжуд пулни, “олтун” – олтиндан зарб қилинган пул бирлигини, “ошлиғ” – ғалла, донни, “юк” эса бир улов кўтарадиган оғирликни, “сулс” учдан бирини, “сулсони” учдан иккисини ифодалаган.

“Олти хушхон ҳофиздин мусаддирға йиллик нақда беш юз олтун, муносафа ошлиғ ўн бош юк; сойирдин ҳар бирига йиллик нақда юз сексон олтун, буғдой тўрт юк. Шайхқа йиллик нақда минг олтун, мунофа ошлиғ ўн юк. Воизға йиллик нақда беш юз олтун, буғдой ўн юк. Имомға, масжиди жомеъда хатиб бўлуб, мактаб дағи тутғай, йиллик нақд икки юз олтун, буғдой ўн юк. Муқриға йиллик нақда юз олтун, буғдой беш юк. Хонақоҳ таббохининг йиллиғи нақда икки юз сексон олтун, буғдой беш юк. Табақчиға йиллик

нақда икки юз олтун, буғдой беш юк. Бир фаррош ва икки ходимдин ҳар бирига икки юз олтундин олти юз олтун, буғдой беш юкдин ўн беш юк”. Матндаги вазифа эгалари – “хофиз мусаддир” (Қуръонни бошловчи), “шайх” (суфийлар бошлиғи), “воиз” (ваъз айтувчи, маърузачи), “хатиб” (масжидда минбарга чиқиб панд-насихат қилувчи), “муқри” (қироат қилувчи, қори), “таббоҳ” (ошпаз), “табақчи” (овқат ташувчи)лар бажарадиган ишларига мос маблағ ва ошлиғ олишган.

“Мутавалликим, икки ободон навкар асрағай, вилоёт зироати насақи учун, йиллик нақда уч минг олтун, ошлиғ ўттуз юкким, бу маблағ ва миқдордин чаҳор донгини ўзи олғай, ду донгин ул икковга еткурғай. Мушрифқа йиллик нақда беш юз олтун, ошлиғ беш юк, соҳиб жаъмға йиллик нақда беш юз олтун, ошлиғ беш юк”. Матндаги “мутавалли” мадраса, масжиднинг ер-мулкани, қирим-чиқимларни идора қилувчи, “мушриф” – бошқарувчи вазифасини бажарувчи, “соҳиб жаъм” – молия ишларининг маъсул ходими, “навкар” – мулозим, “насақ” – аҳвол, “донг” – нарсанинг олтидан бир қисми маъноларида қўлланилган.

Таъкидлаш жоизки, Алишер Навоий иқтисодни, ижтимоий ҳаётнинг барча иқри-чиқирларини жуда яхши билган ҳамда илмий ва бадий асарларида кўплаб иқтисодий сўзлар, терминлардан моҳирона фойдаланган: улар даврнинг иқтисодий ҳолатини, ҳаётни реал акс эттириш ҳамда бадий мақсадлар тақозоси билан қўлланилган. Навоий асарларидаги иқтисодий сўзларнинг маълум бир қисми ҳозирги ўзбек тилида маъноси ўзгармаган ҳолда ишлатилади: ижара – вақтинча фойдаланиш учун тўланадиган ҳақ; маблағ – нақд пул, нақдина; манфаат – фойда, даромад; маош – тирикчилик, яшаш, ҳаёт, турмуш учун зарур маблағ; маҳр – қиймат, баҳо, қалин (уйланишда куёв томонидан келинга бир қисми нақд бериладиган пул, мол); мол – мол-мулк, даромад, бойлик; моллик – бой-бадавлат; мусодара – мусодара, жарима; муҳосиб – ҳисобчи, ҳисобдор; нарх – баҳо; нафақа – маош, харажат; нафъ – фойда, мадад; нақд – пул, бойлик, қимматбаҳо нарсалар; саҳий – жўмард, қўли очик; солиғ – солиқ; танга – тийин, пул бирлиги; товон – жарима, бирор ишдаги зарар эвазига тўланадиган ҳақ; тожир – савдогар, тижоратчи; тортиғ – мукофот, ҳадя ва бошқалар.

Аллома асарларидаги баъзи иқтисодий сўзлар ҳозирги ўзбек тилида қўлланилмайди ёки бошқа маънони ифодалайди. Кунуз – хазиначилар; мавожиб – белгиланган иш ҳақи; маврус – мерос; маодин – қонлар, хазиначилар; масриф – сарф, харажат, чиқим, харажат қилинадиган жой; маҳзан – хазина, қимматли мол-ашё сақланадиган жой; музд – иш ҳақи; мусриф – сарф қилувчи, исроф қилувчи; муфт – текин, бепул; муштарий – сотиб олувчи, харидор; сарроф – пул алмаштирувчи, пул майдаловчи; сойғамоқ – сарфламоқ, харж қилмоқ; соҳибнисоб – молия ишлари маъсул ходими; суд – фойда, наф; тамаввул – молдорлик, бадавлатлик; толон – ўлжа мол; туҳаф – туҳфалар ва бошқ.

Халқларнинг иқтисодий ва савдо-сотик алоқалари натижасида бир тилдан иккинчи тилга сўзлар ва терминлар ўзлашади. Шу сабабли ҳар бир тилнинг луғатларида этимологик жиҳатдан шу тилнинг ўзиники бўлган сўзлар билан бирга ўзга тиллардан ўзлашган луғавий бирликлар бўлади. Алишер Навоий ўз асарларида умумтуркий иқтисодий сўзлар билан бирга уларнинг арабча, форсча синонимларидан унумли фойдаланган ҳамда сўз қўллаш маҳоратини намоён қилган: бозоргон-савдогар-тожир; бойлик-сармоя-давлат-маблағ; байъона-баҳо-қиймат-бай пули; манфаат-фойда-даромад; нарх-баҳо; нафақа-маош-харажат; аҳднома-шартнома; музд-маош; савдогар-тожир; аммол-солиқгир; нақда-пул-нақдина-нақд-олтин; савдопеша-савдогар-савдогарчилик ва бошқ. Юқорида қайд этилган иқтисодий сўзларнинг баъзилари архаик сўзларга (музд, аммол) айланган

бўлса, бошқалари фонетик ва семантик ўзгаришларга (бозоргон, нафақа) учраган, бошқалари эса (сахий, сармоя, нарх, маблағ) ҳозирги ўзбек тилида фаол ишлатилмоқда. Навоий иқтисодиётга оид сўзларни, бирикмаларни маҳорат, синчковлик билан танлаб пурмаъно ва ихчам афоризмлар яратади: “Сахий булутдур – иши хирмон, балки маҳзан (ҳазина) бермак; Улки эл кўрмагунча бермас – лаим (пасткаш)дур, сахий эмас; Бирта ўтмак (нон)ни икки бўлуб, ярмин очға берганни сахий де, ўзи емай барин муҳтожга берганни ахий (биродар) де” [7;507]. Унинг асарларидаги иқтисодий сўз, термин ва бирикмаларнинг лексик-семантик ҳамда услубий хусусиятларини монографик таҳлил қилиш ўзбек тилшунослиги олдида турган асосий вазифа ҳисобланади.

Умуман, Алишер Навоийнинг етук давлат арбоби сифатида мамлакатнинг ободончилиги йўналишида амалга оширган ишлари, халқни тўқ ва фаровон ҳаёти учун қилган фидойиликлари неча асрлардан буён саховат ва олижаноблик намунаси вазифасини бажармоқда. Алломанинг барча тоифа ва касбдаги кишиларнинг яшаш тарзи, фазилатлари, камчиликлари, иқтисодий фикрлари, қарашларини аниқ ифодалагани мутафаккир бобомизнинг истеъдодли иқтисодчи бўлганлигидан дарак беради. Алишер Навоийнинг асарларида ҳаётнинг барча жабҳаларига тегишли сўзлар, терминлар қўлланилганлиги унинг буюк ва қомусий олим эканлигини тасдиқлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. 1 том. – Тошкент: ФАН, 1983. – 646 б.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. 2 том. – Тошкент: ФАН, 1983. – 642 б.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. 3 том. – Тошкент: ФАН, 1984. – 622 б.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. 4 том. – Тошкент: ФАН, 1985. – 636 б.
5. Маликов Т.С. Агар огоҳсен... – Тошкент: IQTISOD-MOLIYA, 2022. – 410 б.
6. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Фафур Ғулом, 1972. – 782 б.
7. Навоий, Алишер. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. – Тошкент: Фафур Ғулом, 2011. – 648 б.
8. Самарқандий, Давлатшоҳ. Тазкират уш-шуаро. – Тошкент: Фафур Ғулом, 1985.
9. Хондамир. Макорим ул ахлоқ. /Навоий замондошлари хотирасида. – Тошкент: Фафур Ғулом, 1985.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. 1 жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – 679 б.

МУНДАРИЖА

Инновацион зоялар ва ишланмалар

Н.ХУСАНОВ. Навоийнинг иқтисодий қарашлари ва соҳа лексикаси..... 3

Иқтисод

А.А.ИСАДЖАНОВ. Хитой инновацион сиёсатининг ривожланиш тамойили..... 11

Ш.Н.МУРАТОВА. Формирование подходов к классификации отдельных видов товаров с учетом сложившейся международной практики..... 18

Ю.Р.ЯКУБОВА. Озиқ-овқат товарлари бозорида сотиш тизимини амалга ошириш ва унинг назарий асослари..... 25

Қ.Т.ИБРАГИМОВ. Сурхондарё вилоятида уй-жой қурилиши корхоналарининг SWOT таҳлили 32

К.А.ЖАҲОНГИРОВ. Туризм соҳасида транспорт хизматларининг ўрни ва аҳамияти 37

С.Т.НОРКУЛОВ. Таълим соҳасини рақамлаштириш: хориж тажрибаси ва унинг амалий аҳамияти 42

Г.К.МУЙДИНОВА. Методологические аспекты управления персоналом на предприятиях..... 48

Юридик

Г.Ш.УЗАКОВА. Шаҳарларни барқарор ривожлантиришда экологик масалалар: ҳуқуқий жиҳатлари 55

А.А.ГАФУРОВ. Суд ҳужжатларини ижро этиш тарихи ва ривожланиш босқичлари..... 62

А.Б.ХАЙРУЛИНА. Институт по пересмотру судебных актов в гражданском процессе зарубежных стран..... 68

З.Ш.ШОФИЕВ. Фермер хўжалиқларининг сув ресурсларидан фойдаланишини ҳуқуқий тартибга солишнинг юридик табиати ва асослари 74

Филология

М.ОМАНОВА. Исажон Султоннинг “Алишер Навоий” романида Навоий образи 79

Ш.А.СУЛТАНОВА. Электрон луғатлар ва анъанавий луғатлар ўртасидаги тафовутлар 84

Н.Н.РАМАЗОНОВ. Эссе жанри ва унинг хусусиятларига доир 91

З.Р.ЮНУСОВА, Г.Г.НИЯЗОВА. Инглиз ва ўзбек тилларида оила концептини ифодаловчи мақоллар 96

С.Х.АЗИМОВА. Эвфемизм – тил маданиятининг кўриниши сифатида 100